

HATÂYİLER: ETİMOLOJİ, TARİH VE KÜLTÜR

Hatâyi's: Etymology, History and Culture

Die Hatâyi: Ihre Ethnologie, ihre Geschichte und Kultur

Ahmet KÜÇÜKKALFA*

Araştırmacılar genellikle Hatâyi sözcüğünü Şah İsmail ile bağlantılı olarak değerlendirmişler ve Arapça yazım kurallarına bağlı olarak Hatâyi sözcüğünü “Hatalı” olarak okumuşlardır. Bu okuma, bu yönde bir söylentiye (rivayet) sebep olmuş görünüyor. Azerbaycanlı yazar Abbaslı'nın yayınladığı bu söylenti, Şah İsmail şiirlerine odaklanan yazarlar tarafından sürekli tekrarlanmıştır.

ÖZ

Hatâyi sözcüğünün ardında Doğu tarih ve kültürünü etkileyen çok zengin bir Hatâyi kültürü vardır. Bu kültür batıya taşınarak, İslâmi güzel sanatların mayası olmuştur. Şah İsmail de bu kültürü himaye eden, geliştiren ünlü Türk hükümdarı ve şairlerindedir. Şiirlerinde “Hatâyi” mahlâsını seçmesinin asıl sebebi, güzel sanatlarla yoğrulmuş Hatâyi kültürü olmalıdır.

Anahtar Sözcükler: Şah İsmail, Uygur, Hıtay, Horasan, Maniheizm, Budizm, Çin.

* Araştırmacı Yazar, İstanbul/Türkiye, akucukkalfa@gmail.com.

ABSTRACT

Researchers usually evaluate the word “Hatâyi” related with Shah Ismail and read the word “Hatayi” as “Hatalı” according to the Arabic writing rules. This reading seems to be caused such a rumor. This rumor issued by Azerbaijani writer Abbaslı for the first time and constantly repeated by the writers who focused on Shah Ismail poems.

Behind the word “Hatâyi”, there is a very rich “Hatâyi” culture which effected Eastern history and culture. This culture is carried to the west and became the yeast of the islamic fine arts. Shah Ismail is one of the famous Turkish sovereigns and poets who protected and improved this culture. The real reason for him to choose Hatayi pseudonym in his poets should be Hatâyi history and culture which is molded by fine arts

Keywords: Shah İsmail, Uyghur, Kıtay, Khorassan, Manichaeism, Buddhism, China.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Forscher haben des Öfteren das Wort Hatâyî in Zusammenhang mit dem Schah Ismail interpretiert und dieses Wort abhängig von den arabischen Schreibregeln als “fehlerhaft” (“Hatalî”) gelesen und gedeutet. Diese Lesart scheint der Grund für die Entstehung eines Gerüchts (Überlieferung) in dieser Richtung zu sein. Dieses von dem Aserbaidchanischen Autor Abbaslı verbreitete Gerücht ist auch von jenen Autoren, die sich auf die Gedichte von Schah Ismail konzentriert haben, kontinuierlich wiederholt worden.

Hinter dem Wort Hatâyî steckt jedoch eine sehr reichhaltige Hatayi-Kultur, welche die Geschichte und Kultur des Ostens geprägt hat. Diese Kultur, die nach Westen gebracht wurde, bildete den Kern der Schönen Künste des Islams. Schah Ismail gehört zu den türkischen Herrschern und Dichtern, die diese Kultur schützten und förderten. Der wahre Grund dafür, warum er sich in seinen Gedichten das Pseudonym “Hatayi” aussuchte, hängt wohl damit zusammen, dass die Hatâyî-Kultur von den Schönen Künsten geprägt ist.

Schlüsselwörter: Schah Ismail, Uigur, Hitay, Chorasán, Manichäismus, Budismus, China.

1. Hatayı Etimolojisi: Hatalı, Hıta'lı veya...

Şah İsmail'in mahlâsı olan "Hatâyî" sözcüğünün etimolojisine odaklanan Ekinci'ye göre "Hatâî, Hatâyî" mahlâsı (tapşırma), Arapça yazım kurallarına uygun olarak "Hatalı" anlamındadır (Ekinci, 2004: 159-170). Günümüzde de cem törenlerinde şiirleri dile gelen Şah İsmail'in ve takipçisi şairlerin kullandığı "Hatâyî" mahlâsının etimolojik kökeni hakkında Azerbaycanlı yazar Abbasi'nin aktardığı söylenceler sürekli tekrarlanmaktadır. Abbasi'nin keşfettiği söylencelere göre; Şah İsmail, Çağatay edebiyatının en büyük şairi Ali Şir Nevâî'ye özendiğinden kendisi için böyle bir mahlâsı uygun görmüş ve kullanmıştır. Daha iddialı öteki söylenceye göre ise, "Kerbela olayı sırasında Halife Yezid'in ordusundan Hur b. Riyad (Hür bin Yezid olacak) Hz. Hüseyin'in tarafına geçerek ona biat etti. Sonra Yezid'in askerlerine karşı savaşırken şehit oldu. Arkadaşları onu hemen oraya gömmek istediler. Ancak yarasından akan kanlar bir türlü durmuyordu. Durum Hz. Hüseyin'e bildirildi. O da gülererek, 'öbür dünyada şahit (kanıt, delil) istiyor' dedi ve mendilini (yağlık) çıkarıp verdi. Yarayı onunla sarınca akmakta olan kan hemen durdu. Daha sonra da Hz. Hüseyin'in yanına gömüldü. Yüzyıllar sonra Şah İsmail Bağdat'ı aldığı zaman Kerbelâ'da Hz. Hüseyin'in kabrini de ziyaret etti. Ayrılmak üzereyken gözü Hür'ün mezarına ilişti. Birden hiddetlenerek bu mezarın başka yere nakledilmesini istedi. Mezar açılınca Hür'ün yarası üzerindeki mendili gördü. 'Bu nedir' deyip eline alınca yaradaki kan yeniden akmaya başladı. Tam o esnada Hz. Hüseyin'in türbesinden 'hata ettin İsmail' diyen bir ses duyuldu. Bunun üzerine İsmail mendili tekrar yaraya bastırıldı ve mezarın üzerini örttü. Ancak İsmail bu hareketi ile hata yaptığını anladı. Bu hatasını dâima hatırlamak için de o günden sonra yazdığı şiirlerini "Hatâyî" mahlâsıyla yazmaya başladı". Aslanoğlu ve Ekinci her ne kadar bu söylentiye dillendirseler de, söylentinin yakıştırma olduğu kanısındadırlar (Abbasi, 1973: IV/92; Aslanoğlu, 1992: 14-15; İsmailzade, 2004: 34-35; Ekinci, 2004: 159-170). Kuşkusuz söylenti (rivayet) iki temel mantık hatasını içermektedir. Hüseyin'in yanında savaşan bir kahramana, Ehl-i Beyt davasının bayraktarı olan Şah İsmail neden öfkelenmiş? Yüzlerce yıl sonra sadece kemikleri kalan Hür'ün yarasından nasıl kan akar?

HATÂYİLER:
ETİMOLOJİ, TARİH, KÜLTÜR

*An Turk-i perî çibre ki dâş ez ber-i mâ refî
Âyâ çî batâ dâd ki ez râb-i hutâ refî ?*

Hafız-ı Şirazi

*“Dün o perî yüzlü Türk güzeli yanımızdan ayrılıp gitti.
Acaba ne hatamızı gördü de Hutay yolunu tuttu?”*

Hafız-ı Şirazi (Kanar, 2010-2011: 82)”

*Figür 1 : Mader-i Şab (Şabın Annesi)
Medresesi-İsfahan- 18. Yüzyıl /
resimleyen Pascal Coste: Les monuments
modernes de la perse 1867*

Figür 2: Şah İsmail ve Şah Abbas (Küçükkalfa 2011: 196)

Figür 3 : Şah Abbas (1587-1628): Safevi resim sanatının zirvesini temsil eden Rıza-i Abbas üslubundaki Şah Abbas resmi, İsfahan Cebel Sütun- Kırk Sütun Sarayındaki , Türkistan Valisi Muhammed Han'ın onuruna düzenlenen kutlama sahnesine aittir. (Canby, 2009)

* İsfahan sarayında 40 sütun yoktur. 40 sütun sufizme ait bir kavramdan esinlenmedir. Halen İran Azerbaycanı'nda var olan Ceheltenler- Kırklar adlı Ehl-i Hak Sufi topluluklar Safevi geleneğe bağlılıklarını sürdürmektedirler.

Esasen Şah İsmail Hatâyi'nin Bağdat'ı alış tarihi 1510 yılıdır. 1510 yılından önceki şiirlerinde örneğin Dehnâme'sinde Hatâyi mahlâsını kullandığını biliyoruz. Onun "Dehnâme" adlı eserinin tamamlanma tarihi ise 1506'dır (Aslanoğlu, 1992: 15, 19).

Sadeddin Nüzhet Ergun, "En bilinen Türk-Kızılbaş (Alevi) şairleri, Hatâyi'yi bir mürşit tanımışlar ve onun izinde yürümeyi ve taklit etmeyi şeref saymışlardır" der. Aslanoğlu'nun eserinde Şah Hatâyi takipçisi olan "Hatâyi, Şah Hatâyi, Can Hatâyi, Pir Hatâyi, Sultan Hatâyi" gibi mahlâslar (tapşırma) kullanan şairler; "Anadolu Hatâyileri" başlığı altında yer almıştır. Anadolu Hatâyileri'nin koşma tarzı şiirleri, Şah İsmail dönemi şiirlerinden üç yüzyıl sonrasına ait, yakın dönem şiirleridir. Azerbaycan coğrafyasında yayınlanan koşma tarzındaki şiirlerin asıl kaynağı, Anadolu Alevi cönklerinde yer alan bu şiirlerdir. Aslanoğlu'nun eserinde yer alan koşma tarzı şiirlerin bir kısmı İsmailzade'nin eserinde yer alır (Ergun, 1956: 22; Aslanoğlu, 1992: 22-28, 333-536; İsmailzade, 2004: 27-28, 327-364).

Anadolu Hatâyileri'nden Şah Hatâyi'nin "Hür bin Yezid" hakkında 46 dörtlükten oluşan "Hür bin Yezid" hakkındaki uzun şiiri (Aslanoğlu, 1992: 22-24), Temizkan'ın tezinde Şah İsmail'in şiiri olarak yer almıştır (Temizkan 2001: 198-199).

*Oğlan der ki "ben Yezid'in oğluyum.
Babama lânetler, sana bağlıyım.
(Aslanoğlu, 1992: 375)*

*Kâfırlar şehit etti ibtidâ (önce) Hur'u
İmamlar getirdi yıkadı anı
Dediler Hüseyin'e "duruyor kamı"
Bağlan yağlığımı (mendil), ister nişanı.
(Aslanoğlu, 1992: 377)*

Tarihi gerçeklikten habersiz olan Şah İsmail takipçisi bu şairin şiirinde Hür bin Yezid, Halife Yezid'in oğlu olarak kabul edilmiştir. Konu İslâm tarihlerinde yer almıştır. İbn Kesir'in (1301-1373) eserinde geçtiği şekliyle, Halife Yezid adına hareket eden ordunun öncü birlikleri komutanı olan Hür'ün tam künyesi "Hür b. Yezid el-Hanzeli en-Nehseli"dir. Halife Yezid'le herhangi bir akrabalık bağı yoktur. Eserde "Hür'ün ölümü ve Hüseyin'in mendiliyle" ilgili söylenceyi doğrulayacak yönde de bir işarete rastlamadım (İbn Kesir, 1995: 8/251-285). İran Şii-Alevi devletinin kurucusu, kuramcısı, Şii-Alevi edebi eserlerin oluşturulmasının önderi ve kısmen yaratıcısı olan Şah İsmail'in (Ahmadov, 2005: 102) böyle bir hataya düşmesi mümkün değildir. Şiirdeki dil ise, Ergun'un işaret ettiği yakın dönem Anadolu Türkçesi'dir. Şah İsmail takipçisi olan ve benzer mahlâslar kullanan şairleri, Aslanoğlu'nun ayrı başlık altında toplamasına rağmen, Temizkan bu şiire Şah İsmail şiirleri arasında yer vermiştir.

Aslanoğlu'nun eserinde Anadolu Hatâyileri arasında yer alan ikinci bir "Şah Hatâyi" daha vardır. Bu ikinci Şah Hatâyi şiirlerinin bir beyitinde "Hür bin Yezid" bir kez daha geçer. Aslanoğlu'nun eserinde yer alan "koşma tarzı şüpheli şiirlerine" eserinde yer veren İsmailzade, "Şah İsmail'in hatalı olduğuna dair söylenceye de" delil olabilecek bir beyite-şiire, eserinin "Gazeller" bölümünde yer vermiştir (Aslanoğlu, 1992: 534 / şiir 124; İsmailzade 2004: 248/ şiir 389).

Şah Hatâyi seyre çıhdı, açdı Hur'un kabrini.

Bar ilâhi avf kıl kim tövbe-kârım doğrusu.

Bu aruz şiirin dil özelliği, Şah İsmail Hatâyi dönemi yazım diline daha yakındır. Kuşkusuz şiirin aruz olmasının bu yakınlıkta payı vardır. Şiirde Şah İsmail'in hiddetli bir durumundan öte, bir meraktan doğan eylemi ve sonucunda bir af dilemesi söz konusudur. İsmailzade Latin harfleriyle yayınladığı eserinde yaptığı açıklamada, sadece Farsça nüshada, nüsha farklarına değindiğini ve şüpheli şiirlerin başına yıldız işareti koyduğunu yazar (İsmailzade, 2004: 24). (*Okuyucuya not. Böyle bir sorunla karşılaşacağımdan habersiz, kütüphanemdeki Arap-Fars alfabesiyle yazılmış nüshayı bir Şah İsmail hayranına hediye etmiştim.)

Figür 4 : Kitanlar'dan Kara Hitaylar'a / Doğudan Batıya Hatay Devletler / ve Hoy Hatayleri

Mani'nin M.S. 239'daki tabmini yolculuk güzergahı / M.S. 277 Mani'nin ölümü sonrası Mani takipçilerinin İran devleti sınırları dışına, Orta Asya'ya çekilmesi .

Buku-Böğü Kağan komutasında Uygurlar'ın Çin başkenti Lo-Yang'a girmesi ve Mani dini ile tanışması..

*Harita yapımında faydalandığım kaynaklar :

Eberhard, 1995: 241-244 / Blair-Bloom, 2007: 329-345 /
Özgüdenli 1994

*Mani'nin Yolculuğu hakkında: Rudolph, 2002: 378-393 /
Yıldırım, 2012: 5-26

*Mani ile ilgili minyatür resimler : Rajabi, 2005 : 490

*Harita : a. küçük kalfa copyright

2. Şah İsmail: Hatalı ve Hatasız

Şah İsmail'in, hem aşk şiirleri yazan bir şair, hem yaratıcının karşısında dünyevi sıfatlarını terk etmiş bir sufi ve ârif, hem yönettiği halkına karşı zaferler vaat eden bir hükümdar, hem de Ehl-i Beyt'in bayraktarı olan hatadan korunmuş (masum) bir Şii imam-rehber olarak farklı konumları vardır.

2.1. Bir şair hükümdarın aşk şiirlerinde, “Hatalı” olduğuna dair birçok satır bulunması şaşırtıcı değildir.

Baştan ayağa bende “Hatâi” batalıdır.
Zahid! Haçanki hubları (güzelleri) sevmek günah ola?
Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 48/ şiir 9)

Gönül (gönlünü) bir yâre vermiştir “Hatâi”
Eşiğinde selâtinler gedâdır.
Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 76/ şiir 64)
(* Kapının önünde sultanlar dilencidir.)

“Hatâi” çok batalıdır batayı
Hatâyi'den dariğ etme atanı
Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 388)

2.2. O, bir sufi hükümdar olarak, (olabilecek) hataları için yaratıcının rahmetine sığınmaktadır.

Bu “Hetâi” bir kulundur pür hatâ
Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 323/ şiir 11)

Kesme ümid-i rahmet-i Hak'tan “Hetâi” sen,
Cümle hatâda lütf-i ilâhım yeter mene.
Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 217/ şiir 329)

2.3. Safevi geleneğine göre Şah İsmail, Ehl-i Beyt imamıdır. Ehl-i Beyt imamı Musa Kazım soyundan gelen bir Seyyid'dir. Rehberdir. Bütün Şia imamları gibi masumdur. Hataadan korunmuştur. Hatasızdır. Şah İsmail Hatâyî, ordular yöneten bir hükümdar ve Ehl-i Beyt davasının bayraktarı olarak, coşku dolu şiirlerinde hatalı bir kul portesi çizmekten çok uzaktır.

*Yakîn bil, kim Hüdâyi'dür Hatâyî
Safî nesli Cüneyd-i Haydar oğlu
Aliyü'l-Murtaza'yidiür, Hatâyî
Hasan aşkına meydana girübdür
Hüseyn-i Kerbelâ'yidiür, Hatâyî
Menüm adım, velî Şab İsmail'dür
Taballsüm, Hatâyî'dür Hatâyî*

Şah İsmail (Aslanoglu, 1992: 277; Melikoff, 2007: 145-148)

(*Tahallsüm: mahlâs, tapşırma.)

*Ne yerd'e ekersen biterem, anda çağırsan yeterem
Sufiler elin tutaram, Gazîler diyen Şab menem
Mansur ile dar-da idim, Halil ile nâr-da idim
Musa ile Tur'da idim, Gazîler diyen Şab menem
Şah İsmail (Melikoff, 2007: 71)*

3. Hatayî mahlâsının (tapşırma) tarihi ve kültürel arka planı:

3.1. Hıtay, Hatây diye bir Ülke

“Ondan sonra da büyük ilhan-ın (hükümdar) oturduğu Hıta ülkesine gelir ki, burası aynı zamanda Çin'dir. Hıta'nın hükümdarı büyük Han, hiç kimseyi altın vermeden göndermezdi ve bu yalnızca ona has bir özellik değil, ondan sonra tahta çıkanların da ortak özelliği idi.” (El-Ömeri, 2014: 124, 75).

Yukarıdaki satırlarda değindiğimiz gibi araştırmacılar, Şah İsmail şiirlerinin metin farkları üzerine ve folklorik söylencelere odaklanmışlardır. Yazarlar, Şah İsmail'in yaşamından iki yüzyıl öncesinde El-Ömeri'nin (1301-1349) övgüyle bahsettiği Hıta, Hıtay, Hatâyî ülkesi, kültür ve tarihinden habersiz görünmektedirler.

3.2. Uygur-Çin Ticareti, Budistler, Mani Tüccar-Rahipler

Çin'deki ticaret faaliyetlerini yürüten tüccarlar, yüzyıllardır Budist tapınaklarını hem banka, hem borsa, hem de depo olarak kullanıyorlardı. Tüccarlar, Budizm'e sempati duyuyorlar, Budist tapınaklara arazi ve para bağışlıyorlardı. Tapınak arazileri, köylülere kiralanıyordu. Bu etkileşim sonucu yabancı soylu (Hun, Türk, Moğol) hükümdarlar tarafından yönetilen Çin, Budist oldu (Eberhard, 1995: 137).

Çin'deki bu ulusal ve uluslararası ticaret şeklinin zaferi, diğer dinlere de ilham vermiş olmalıdır. 242 yılında İran-Sasani hükümdarlığında resmi din olarak kabul edilen Mani dini, kısa zamanda büyük bir yayılım göstermişti (Yıldırım, 2012: 5-26). Doğu-Batı ticaretini sürdüren Orta Asya'lı "yani kadim coğrafi tanımlama ile Soğdiana'lı, Soğd'lu veya Suğdak'lı" Mani dininden tüccarlar, Çin'de de faaliyet gösteriyorlardı (Tokuda, 2010). Çağdaşı bütün dinlerin öğretilerini kapsamayı amaçlayan Mani (ışık) dininin kurucusu Mani, Kephalaia'da adlı eserinde şöyle der: "Yazılı metinler, hikmet, vahiyler, meseller ve daha önceki tüm kiliselerin (dinlerin) ilâhileri her yerden toplandı ve benim kiliseme (dinime) gelip, benim vahiy ettiğim hikmete eklendi. Nasıl ki suya su eklenirse çok su olur, bu şekilde eski (daha önceki dinlerin) kitapları benim eserlerime eklendi. Benim kitaplarım (daha önce) ne yazıldı, ne de vahiy edildi." Bununla beraber Mani, öğretilerini insan ürünü bir kitaptan almadığını vurgular. Mani'nin Hıristiyanlar'ın şefaathçısı (faraklit, teselli edici), Zerdüş'tün kurtarıcı oğlu ve geleceğin Buda'sı (Maitreya) olarak kabul edilmesi, görünürde elçi olarak belirlenen müridin yetkisinde olduğundan, bu inançlardan bir ya da ötekinin özümsemesi anlaşılır bir hale gelir. O, Doğu'ya seyahatlerinde bu uygulamayı muhtemelen kendisi başlatmıştı (Rudolph, 2002: 378-393).

Yerel dinlere uyumu esas alan Mani dininin, Orta Asya ve Çin coğrafyasında Budizm'den farklı bir söylemi olamazdı. Mani misyonerlerinin Budizm'le ilişkilerini, Mani-Part metinlerinin terminolojisi göstermektedir (Wieschöfer, 2002: 295). Esasen Budizm'de, Orta Asya' ve Çin'e girerken Gök Tanrı dini ve Şamanizm'den birçok pratiği alarak değişmişti (Eberhard, 1995: 159). Mani rahip-tüccarların da, "Budizm'in başarısı kanıtlanmış örgütlenme modelini" de benimsemeleri doğaldı.

İpekyolu-Tarım havzasında kurulan devletlerin genel karakteristiği, Doğu-Batı ticaretinden kazanç sağlayan devletler olmaları idi (Eberhard, 1995). 762 yılında Çin'de çıkan büyük isyan, Uygurlar'a bir kez daha yeni ticari fırsatlar için göz kırpyordu. Çin'in başkenti Lo-yang'a giren Uygur atlılarının başındaki Böğü (Buku)

Kağan, başkentte müttefiklerini bulmuştu. Hakan, Mani rahipleri de yanına alarak ülkesine döndü ve Mani dinini resmi din olarak ilan etti. Çin’le çok kârlı “at karşılığı ipek” anlaşması yapıldı. Bir at karşılığı 40 parça (top!) ipekti. Çinliler’in at-ipek ticareti konusundaki şikâyetlerine göre, ticarete konu olan atlar hasta ve zayıftılar. Uygurlar, Çin başkentine her yıl binlerce at gönderiyorlardı. 765 yılındaki Tibet tehlikesinden Çin’i kurtaran Uygurlar, bir kez daha yüz bin top ipek ödülünü de hak etmişlerdi. Ticaretin olmazsa olmazı olan Mani tapınakları Çin’de yaygınlaştı. Çin belgelerinde, Uygurlar’ın her zaman Mani rahipleri ile birlikte siyaset yaptığı kaydedilmiştir (Tokuda, 2010: önsöz V, 73-75, 98-99, 116-117; İzgi, 1989: 34). İbn Nedim’in (öl. 996 yılı) naklettiğine göre, Abbasi halifesi El-Muktedir zamanında (908-932) Horasan hükümdarınının (Samanogulları) Semerkand’da faaliyet göstermekte olan 500 Manici tüccar-rahibi öldürmek istemesi üzerine, Uygur hakani “rahiplerin canının karşılığı olarak kendi egemenliği altında yaşayan bütün Müslümanları öldürteceğini” ihtar ederek, hükümdarı bu fikrinden caydırmıştı (Karakaş, 2016: 193).

3.3. Gezginlerin notları, yüksek bir Uygur uygarlığına işaret ediyor.

981-984 yılları arasında Kansu Uygur devletini ziyaret eden Çin Elçisi Wang Yen-Te, olağanüstü refah içinde uyar (medeni) bir devleti işaret eder. “Elçi kabul resmi, gece geç vakte kadar süren bir ziyafetle bitti. Seçme yemek ve içkiler, musiki ve ozanların şarkıları ile veriliyordu. Ertesi sabah Han, bütün ailesi ve elçiyle birlikte bir göle sandal sefasına gitti ve sandal gezisi devam ettiği müddetçe musiki kıyıda durmadan çaldı.” (Ligeti, 1991: 248) “Halk giyinmek için kıymetli ipek kullanır. Mutfak eşyaları altın ve gümüşlendi. Onlar, samur kürkü postu, çiçek motifleri ile işlenmiş elbise imal ederlerdi Fakir insan yoktu. İnsanlar uzun ömürlü idi. Genellikle yüz yaşının üstüne [kadar yaşarlardı]. Genç yaşta ölene hiç rastlanmazdı.” (İzgi, 1989: 48, 57, 58, 63) Elçi, şehirde yapıların, kulelerin, bahçelerin pek çok olduğunu söyler. “Altın, gümüş ve bakır eşya yapmakta gayet beceriklidirler, yü taşını (yeşim ve nefritin çeşitleri) işlemeyi fevkalâde iyi bilirler. En fakir insanlar bile etle yaşarlar. Uygur topraklarında hububat yetişir, yalnız buğday olmaz. Memleket gayet zengindir, hele sansar, samur derisi, beyaz aba, işlemeli, çiçekli kumaşlar pek boldur. Bu eşya o kadar çoktur ki, başka memleketlere de yollarlar. Kadınlar ruganlı başlık giyerler. Gezmeyi çok severler ve ne zaman uzunca bir geziye çıksalar her defasında yanlarında musiki aletleri götürürler, çünkü musikiden çok hoşlanırlar.” (Ligeti, 1991. 248).

Figür 5: Uzakdoğu (Hitay-Çin) esintileri taşıyan ilginç bir geçiş dönemi minyatürü, 15. yüzyıl ilk yarısı Tebriz veya Herat okulu, Boston Fine Art Müzesi 14545 (Barry, 2004: 106)

3.4. Mani, Manicilik, Maniheizm ve Uygurlar.

Doğu-Batı ticaret yollarının kesiştiği Babil'de, en doğudan gelen tüccarlardan ve fikirlerden haberli Mani, 241 yılında Basra'dan hareket eden bir ticari gemi ile Kuzey Hindistan İndus nehri vadisine oradan Orta Asya Turfan'a ulaşmıştı (Rudolph, 2002: 378-393). O tarihte Tibet, Çin ve Hun-Türk medeniyetlerinin kesiştiği bu coğrafya da 19 Hun-Türk kabilesinin oluşturduğu birliğin hakamı (shan-yü), Çince adı Wei olan bir hanedan (M.S. 220-589) olarak Kuzey Çin devletini yönetiyordu (Eberhard, 1995: 122-169). Türkler'in Gök Tanrı dini, uluslararası ticaretle uğraşan Budist tapınaklar ve rahipler, siyasetten uzaklaşıp kişisel-ruhsal deneyimlerle ilgilenen Taoistler, Konfüçyonist aydınlar... Mani, kadim Babil dinleri, Ahura-Mazda, Mitra, Zurvanizm, Zerdüştlük, Yahudi-Hristiyanlık'la yoğurduğu öğretisini, Orta Asya'daki zengin inanç dünyasından edindiği yeni tecrübelerin ışığında bir kez daha yoğurmuştu (Wiesehöfer, 2002: 294).

İran'da Mani'nin öldürülmesi (277 yılı) ve Mani dininin yasaklanması, Mani taraftarlarının İran topraklarını terk ederek Çin ve Orta Asya ülkelerine göçmelerine ve oralarda yoğunlaşmalarına, dinlerini orada yaymalarına neden olmuştur (Wiesehöfer, 292-295; Yıldırım, 2012: 5-26). Doğu bölgelerindeki Mani rahipleri, doğuda Süryanice bilinmemesinden dolayı, bir süre sonra kutsal metinlerini Uygur Türkçesine de aktarmışlardır (Yıldırım, 2012: 5-26). Berlin Etnoloji Müzesi yönetimince (20. yüzyılın başında!) düzenlenen ve "Turfan seferleri" olarak adlandırılan toplam dört araştırma seferi sonunda, yirmi değişik dil ve alfabe ile yazılmış yaklaşık 40 bin parça Uygur el yazması metnini Almanya'ya getirmişlerdir. Uygur bölgesinden ele geçen yazılı arşivin zenginliği, kültürel yapının zenginliğine işarettir (Gürgen, 2013: 89; www.en.unesco.org/silkroad/silk-road-institutions/berlin-brandenburg-academy-sciences-and-humanities/ 13.02.2017).

Turfan Budist (ve Mani, A.K!) eserlerinin geniş anlamda tam Uygur denebilecek dilinin lehçesini ve öteki özelliklerini karşılaştıracak olursak, hiç de şaşılmayacak olan şu neticeye varırız ki, Uygur sanat eserleri bize ne öğretiyorlarsa, bu Uygur Budist (ve Mani, A.K!) metinler de aynı şeyleri öğretmektedir. Turfan Uygurları orada yayılan dinlerinin öyle sadık müminleri arasına girmişler, sanatların, yazı bilgilerinin, kitap basımının öyle gayretli ve kudretli işçileri olmuşlardır ki, haklı olarak İç-Asya'nın en kültürlü kavimleri sırasında yer almaktadırlar (Ligeti, 1991: 250, 247).

Mani'nin resim konusundaki şöhreti, İslâmi dönem öykülerinde ve minyatürlerinde çokça işlenmiştir. örneğin Beyanu'l-edyân adlı eserde (1092 yılı, H.485) onun hat sanatında son derece yetenekli olduğu çok değerli yazılar yazdığı, Erjeng-i Mâni adlı gayet güzel resimlerle dolu paha biçilmez bir kitabı bulunduğu ve bunun Gazne devleti (963-1186) hazinelerinde korunduğu aktarılır. Firdevsi, Şahnâme'sinde Mani'nin Çin'den geldiğini ve resim sanatında bir benzerinin olmadığını belirtir (Yıldırım, 2012: 5-26). İslâm dünyasında kâğıt imali 750 yılından itibaren mümkün olmuş ve Arapça yazının gelişimi uzun bir süreçte gerçekleşmiştir. (Bloom, 2001). Yazının gelişmesi, kağıdın ve mürekkebin bollaşması ile ilk kapsamlı tarih kitabı (Taberi öl. 923 yılı) 10. yüzyılda yazılabildi. İslâm dünyasında yazı faaliyetleri gelişme yolunda iken, Çin'den (Uygurlar'dan!) kaliteli kağıt temin eden Mani rahipleri ise kitaplarını tasvirlerle süslüyorlardı. Mani dinine mensup olanlar arasında kitapların lüks bir şekilde tezyin edilmesine (süslenmesine) büyük önem verilmiştir. 923 yılında Bağdat sarayının "Umum Kapısı'nda" Mani'nin resmi ile birlikte sakıncalı inançlar taşıyan çuvallar dolusu kitap yakılmıştır. 921 yılında idam edilen Hallaç-ı Mansur'un evi arandığı zaman bazıları kendi eliyle yazılmış Çin kağıdı üzerinde, bazıları altın yaldızla ile yazılmış, diba, brokar ve ipek astarlı nefis deri ile ciltlenmiş kitaplar bulunmuştu. İbn Kesir, "Bu yakma sırasında, kitapların süslenmesinde ve tezhibinde kullanılmış çok miktarda altın zayi oldu" diye yakınır. (İbn Kesir: 11/235-262) Hitay'da pirinçten yapılan kâğıtlar, güzel sanatlarda kullanılırdı. Evliyâ Çelebi Seyâhatnâmesi'nde "âharlı Hitâi varaklardan (yapraklardan)" söz eder (Yeniterzi, 2010: 310; Dağlı, Kahraman, 2001: 4/152).

Mani'nin ressam olması; Nigârîstân, Erjeng gibi adlarla anılan kutsal kitabının gayet güzel minyatürlerle süslü olması dolayısıyla güzel yüz; Çin'le birlikte ele alınır (Yeniterzi, 2010: 309).

Sana mânend kaçan Mâni, Nigâr eyleye bir suret

Ki ay yüzün seniin şâbâ hatâsız bir büt-i Çin'dür

Kadı Burhâneddin (Yeniterzi, 2010: 309; Ergin, 1980: 84)

(*Mani sana benzer resmi ne zaman yapabilir,

Ki senin ay yüzün hatasız bir Çin heykelidir. (Büt: put, heykel)

Figür 6: Hatay güzeli 16. yy., Topkapı H. 2162

Lutf-ı haddiinden şikest âyine-i Çini bulur
Nakş-ı hüsnünden hacâlet nüsha-i Erjeng olur.

Karamanlı Nizâmî (Yeniterzi, 2010: 301-334; İpekten, 1974: 147)

Çin, güzellik ve ayna ilişkisi dile getirilirken, tunçtan mamul aynalara âyine-i Çinî denilmesinden hareket edilir (Yeniterzi, 2010: 301-334; Öztürk-Örs, 2000: 32).

16. yüzyılda dahi Gelibolulu Mustafa Ali (1541-1599) hüner sahiplerinin menkıbelerini (Menâkıb-ı Hünerverân) kaleme aldığında, Mani peygamberi Türk tasvirçiler (musavvirler, resimciler) bahsinde yer ayırır ve onu “ressamların piri” olarak selamlar (Gelibolulu Mustafa Ali 1982: 119-121). El-Ömerî'nin satırlarında izlediğimiz gibi, Kubilay Han'dan (1264-1294) itibaren Çince adı Yuan hanedanı olan Moğollar'ın, Hitay ve Çin ülkesini 1370 yılına kadar yönetmiş olması, bu algıyı güçlendirmiş olmalıdır (El-Ömerî, 2014: 124, 75).

3.5. Kitanlar'dan Hatâyiler'e

Kırgız saldırısından bir müddet sonra Turfan'da (857-1335) ve Kansu'da (905-1226) iki ayrı Uygur devleti kurulmuştur. 808 yılında Kara Balasagun'da Uygurca, Çince ve Soğdca 3 dilde yazılan kitabe, Uygurlar'ın Çin ve Orta Asya arasındaki bölgede çok kültürlü, çok dilli tüccarları olan Manici Soğd tüccarlar olan dindaşlarıyla bütünleştiklerine bir işaret olmalıdır.

Zengin Uygur kültürünün himayesi altındaki halklardan biri de Hatâyiler'in ataları Kitanlar'dı. (Hitaylar, Hatâyiler) Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin (981-984) Kansu Uygur devletini ziyareti sırasında, (o sıra bağımsız bir devlet olan) Kitanlar (907-1125), Çin elçisinin ziyaretinin yaratacağı sakıncalar konusunda Uygur hakanını uyarılmışlardı. (Hitay kabileleri) Uygurların koyun sürülerini otlatıyorlardı (İzgi, 1989: 50). Kitan devletinin kurucusunun, Uygurlar'la kan ve kültür bağı vardı (Ögel, 1991: 362). Bu kültür ve kan bağının uzun bir geçmişi vardı. 8. yüzyılda (735 yılı) Göktürk devleti Bilge kağan kitabesinde adı geçen Kitanlar, Göktürk egemenliğini kabul etmişlerdi. Yine Göktürk hükümdarlarının ölüm merasimine katılanlar arasında Kitanlar'ın adları geçer (Ergin 1995; Ergin, 2003).

Figür 7 : Hatâyi üslubundaki bu minyatürde, Çakır kuşu ile ava çıkan Saferi sarayından bir soylunun, av sahasında aksakallı bilge ile karşılaşma sahnesi,

Aka Reza, 1620, Güllistan Sarayı Müzesi, Tabran

Çin kaynaklarına göre Hatâyiler'in ilk ataları kabul edilen Kitanlar (Hitai, Hitay, Khitay, Khitan, Khitay, Ch'i-tan, Cathay, Hatay), 6. yüzyılda Güney Mançurya'da (Kuzeydoğu Çin) Türk kabileleri ile birlikte yaşıyorlardı. Bazı Kitan kabileleri Kore'ye geçtiler (Eberhard, 1991: 195). (*Okuyucuya Not: Kore ve Japon dili ile Altay dil akrabalığımızın oluşması bu tarihlerden itibaren başlamış olmalıdır (Diamond, 2010: 562, 569, 570). Kaşgarlı'nın (1072) Japonya'dan haberli olması (Atalay, 1992: 29) mensubu olduğu Karahanlılar'ın Hatâyiler'le olan ortak geçmişlerinde aranmalıdır.)

Kitan-Kıtay devletinde Uygur ve Çin yazıları birlikte kullanıldı. Kurucu ailenin önemli ziyaretlerinden biri Göktürk anıt bölgesiydi. Hükümdarın Bilge Kağan'ın kitabesini yeniden düzenlenmesi isteği neyse ki gerçekleşmedi (Ögel, 1991: 362-384). Çin'in tamamına egemen olmayı amaçlayan Hitay hükümdarları 937 yılında Liao adını aldılar ve bu tarihten sonra Çin kaynaklarında bu adla yer aldılar. Çin'in tamamını fethedemeyen Kitanlar aldığı yüksek vergi ve tazminatlarla zenginleşmeyi tercih ettiler.

Tarımla uğraşan yerleşik bir devlet olan Çin'in sınır komşularına tazminat ödemesi, tarım işçisi köylülerden büyük bir orduyu sürekli beslemesi ve donatmasına göre çok daha ucuzdu. Köylülerin orduya alınması, büyük üretim kayıplarına sebep oluyordu. Sınır komşularına haraç ve tazminatlar bütçenin %2'si iken, ordunun bütçedeki payı %25'ti (Eberhard, 1995: 235).

Kitan (Hitây, Hatâyî) devleti savaşçı kabileler federasyonu idi. Zenginleşen fakat diğer yandan savaşçı kabileleri ihmal eden Kitan devletinin sonlanmasına, efendilerine karşı isyan eden Cürçenler sebep oldu (Eberhard, 1995: 241-245). 1125'te başkent Pekin'e giren Cürçenler, "Altun Han" devletini kurdular (Barthold, 2004: 108).

Cürçen baskınından kurtulan Kitan hükümdarının kardeşi öncülüğünde bir ordu Uygur başkentine ulaştı. Orada bir hükümdar olarak karşılanarak, misafir edildi (Barthold, 2004: 108). Çok sayıda at, deve, koyun ve erzak verildi (Ögel, 1991: 364). Hükümdarlık ailesinin öncülüğünde Cürçenler'den önünden kaçan Kitanlar, birçok maceradan sonra nihayet 1130 yılında Balasagun şehrini ele geçirdiler. İbnü'l-Esir "Gür Han, Çin'den çıkıp Türkistan'a doğru gittiğinde el-Hitâ Türkleri onlara katılmışlardı" der (Humeymid, 2001: 210). "Büyük Hükümdar" arayışları hiç bitmeyen Türk boyları gelecekleriyle ilgili umutlarını Gür Han'ın baht yıldızıyla birleştirmiş olmalıydılar. Balasagun'u başkent yapan Kitanlar'a, bu tarihten sonra (1137) Müslüman tarihçiler Karakitay (Kara Hitay. A.K.) diyorlar (Barthold, 2004: 118).

1137 yılında Karahanlılar'ı, 1141 yılında Büyük Selçuklu'yu yenilgiye uğratan Kara Hitay devletinin sınırları, Harezm ülkesi dahil kuzeyde Aral Gölünden Güneyde Delhi'ye ve Uygur şehri Hoten'e, doğuda Uygur şehri Hami'ye kadar uzanıyordu. 1141 yılında Semerkand yakınlarında Katavan'da yok ettiği Büyük Selçuklu ordusuna karşı zaferi (Özğüdenli, 1994: 85-86), İslâm dünyasını batıdan kuşatan Haçlılar açısından da şaşırtıcıydı. O, ejderhayı yenen kurtarıcı Papaz Aziz John'dan (Saint George'dan) başkası olamazdı. Efsane, 20. Yüzyılın başında İspanyol mimar Antoni Gaudi'nin (1862-1926) Barcelona'da inşa ettiği ünlü Casa Batllo evinin (1904) biçimlenmesinde bir kez daha hayat bulur.

Figür 8 : Safevi-Hatayi dokuma sanatının seçkin bir örneği olan bu çok renkli halıda, harekete geçmeye hazırlanan Hatayi Güzeller, 17. yüzyıl ilk çeyreği, Leipzig Grassi Müzesi (Niewöhner, 2007: 536)

Kara-Hıtaf kurucu hükümdarı Gür Han, “Batı’da Papaz Jean mitolojisini ete kemiğe büründüren kişi, (Roux, 2008: 170; Barthold, 2004: 109), Çin’de ise Çin hükümdarlarından Ye-lü-Ta-shi” idi. Gerek Moğol, gerek Müslümanlar tarafından Kara Hıtaf hükümdarlarını “Gür Han” olarak adlandırılması (Barthold, 2004: 108-110), bu ilk Gür Han’ın olağanüstü şöretinin sonucu olmalıdır. Güvenilir kaynaklarımızdan biri olan Moğol dönemi tarihçi-devlet adamı Cüveyni (1226-1275), ilk Gürhan’dan son Gür Han’a kadar Kara Hıtaf hükümdarlarından Gur Han/ Gür Han/ Gürhan olarak bahseder (Cüveyni, 1998: 107, 108, 111, v.d). “Gur-Gür” sözcüğünün güç ve ihtişamla (gürül gürül gibi) özdeşleşmiş olması mümkündür (*Bölgenin dağlık bölgesi Garcistan-Gurcistan-Guristan bölgesinde Guriler diye anılan bir hanedan daha vardır. Guriler özellikle Büyük Selçuklu ve Gazneliler devletinin yıkılışından sonra önem kazanmıştır. (1161-1215) Bu devletin bir şubesinin 1206 yılından itibaren Hindistan Delhi Türk Sultanlığını kurduğunu söylemekle yetinelim (Çöhce, 1990)).

Kara Hıtaflar, daha önce Çin’i yönetmişler, Çin imparatorları olarak saygı görmüşlerdi. Müslüman olmayan hükümdarlar olarak, Çin ile Müslüman dünya arasındaki farklı inançtan halkları yönetiyorlardı. Bu halklara Hristiyanlar, Müslümanlar, Budistler, Maniciler, Şamanlar, Gök Tanrıçılar yanında bir çok kadim din kalıntısı da dahildi. Kuşkusuz yönettikleri halklar arasında Uygurlar ve Uygur şehri Hoten’in (Hotan, Khotan) ayrı bir yeri vardı. Budizm Hindistan’dan kovulunca Budist önderler ve Budist bilgeler Hoten’de dostça karşılanmışlar, onlar orada iyi bir hayata, zenginliğe kavuşmuşlardı. 7. yüzyılın ortalarında Hoten’den geçen Budist hacısı Huan-dzang, Hoten’in zenginliğine ve görkemine şahit olmuştu. 100’den fazla tapınak ve 5.000’den fazla keşişin hizmet ettiği Hoten, Budizm’in cenneti olmalıydı (Ligeti 1991: 241). İleriki satırlarda değineceğim gibi, özellikle edebiyatta Hoten, Hıtaf’la birlikte anılmakta, biri diğereinin yerine geçmektedir.

İran’ın doğusunu saran büyük bir Hıtaf Devleti vardı. Hükümdarı Çin-Hıtaf devletinden gelmişti. Hiç yenilmemişti. Bölgenin bu şekilde tek bir merkezde birleştirilmesi “Hıtaf” adının Türkistan ve onun ötesinde Çin’i niteler duruma gelmesine sebep olmuş ve Kara Hıtaflar yıkıldıktan sonra da, bölgeyi tarif eden bir coğrafi terim olarak kullanılmaya devam etmiştir (Özgüdenli, 1994: 86). Moğollar’ın, Hıtaf ve Çin ülkesini 1370 yılına kadar yönetmesi de bu algıyı güçlendirmiş olmalıdır (El-Ömeri, 2014: 124, 75). Barthold, 1927 yılında dahi “Kıtaf (Khıtaf, Hıtaf, A.K!)” adlandırmasının Moğol, Rus ve bazı Müslümanlarca “Çin” kelimesi karşılığında kullanıldığını ifade etmektedir (Barthold, 2004: 87).

Figür 9 : Hatâyî üslupta çinilerle kaplı İsfahan Şah Abbas Camii kubbeye geçiş bölgesinden görünüm (günümüzde Cuma Camii veya İmam Camii) (Kazmi, 2009: 38)

En doğuda Cengiz Han'ın liderliğinde Moğollar tarih sahnesine çıkarken Uygurlar, yeni hükümlan gücün yanında yer aldılar (Ögel, 1988: 201).

3.6. Hitay ülkesinin yetenekli yurttaşları Uygurlar

Uygurların kültür düzeyi o denli yükselmiştir ki, Moğolistan'daki (geçmişteki) durumları ile artık herhangi bir ortak noktaları kalmamıştı. Manizm yanlısı olan Uygurlar, yüksek düzeyde Budist geleneği olan bir ülkeye yerleşmişler; orada daha önceden gelişmiş bulunan güçlü bir (Budist!) plastik sanat akımından büyük ölçüde yararlanmışlar ve bu sanat düzeyini kusursuz bir şekilde sürdürmeyi bilmişlerdir (Roux, 2008: 21). Uluslararası ticaretin ve bağışçıların desteğiyle zenginleşen Mani ve Budist mağara tapınakları resim ve heykellerle kaplıydı. Kuşkusuz bu resim ve heykellerin ifade ettiği dinsel arka planda birçok kutsal hikâye, giysi ve davranış biçimi söz konusuydu. Mağara-tapınaklar çağlar boyunca bölgenin kültürel zenginliğinin şahitleri olarak günümüze ulaşmayı başarmıştır. Türk ve Çin güzel sanatlarını doğum yerlerinden biri olan Orta Asya-Hami şehri yakınlarında ki Dun-Huang “Bin Buda Mağaraları” sanat hazinesi, “2012 yılı Türk-Çin Yılı Etkinlikleri” kapsamında İstanbul’da açılan sergi sayesinde Türkiye Türkleri’yle buluştu. Ziyaretçiler bölgenin dans, müzik ve müzik aletleri konusundaki yetkinliğinin de şahidi oldular. Serginin kuratörü Prof. Caner Karavit, Çin izlenimlerinde Uygur (ve Moğol) dans ve müzik yetkinliğinin bölgeye has bir yetenek olduğu hakkında gözlemlerini ziyaretçilerle paylaştı (Karavit, 2012). Ünlü Doğu Bilimci Eberhard’ta, Çin kayıtlarından Hitayi-Hatâyiler halklarının dans, müzik ve müzik aletleri konusunda yetkinliğine işaret eder (Eberhard, 1940-1942: 125-191; Eberhard, 1995: 241-244). Bir Uygur elçilik heyeti de Kitan (Hitay) sarayında dans gösterisi sunmuştu (Ögel, 1984: 365). Cüveyni’de, Moğol hükümdarının huzurunda Hitaylı sanatçıların sergilediği sahne oyununa şahit olmuştu (Cüveyni, 1999: 198).

Figür 10 : Çini Resim, İsfahan, 17. Yüzyıl, saray ressamı Rıza-i Abbasi üslubundaki Hatayi resimde, saray hizmetçileri saraylı çifte hizmet ediyorlar. (Kazmi, 2009: 38)

İpek Yoluyla İslâm Dünyasına taşınan ipekler, tasvirler, miskler ve birçok değerli eşya Mani rahiplerinin ülkesi, Hitay-Çin'den geliyordu. Bu sihirli tasvirler, kumaşlar, eşyalar ancak Hitay-Çin güzel sanatlarının (nigârhane) başı Mani'nin işi olabilirdi (Gelibolulu Mustafa Ali, 1982: 119-121).

4. Mimari

“Orta Asya büyük bir uygarlık merkezidir. Güçlü düşünce akımlarına, dehalara, bilime ve sanata hayat veren şu özel diyarlardandır. Evrensel dinlerin müminleri başka yerlerde birbirlerini parçalarken, onlar bu topraklarda uyum içinde yaşamışlar ve bize büyük bir hoşgörü dersi vermişlerdir (Roux, 2006: 17)”. “Dünyanın bütün dinleri, Turfan’da çok dar bir alanda varlıklarını sürdürmüşlerdir (Roux, 2008: 19)”. Uygur-Hitay yüksek kültürü, doğudan batıya hareket eden Türk boyları üzerinden İslâm dünyasına taşındı. Türk hükümdarların himayesinde Hitayi-Hatâyî sanatçılar ve bilginler sayesinde minyatür, resim, heykel, mimari ve diğer güzel sanatları (dans, müzik ve müzik aletleri, şiir, söz sanatları) İslâmî dönemde de gelişimlerini sürdürerek, İslâm sanatının omurgasında yer edindiler.

Figür 11 : Şah Abbas'ın giyiminden kumaş detayı- Hatâyî üslup (ayrıca Bkz: Figür 3)

Silindirik (dairesel) planlı minareleri olan, kubbeli, bitkisel motiflerle (Hatâyî motif) süslenmiş dini yapılar (medreseler ve camiler) gelişti. Bu yeni üslup, öncelikle Uygur tapınak mimarisi olan kültür merkezlerinde ortaya çıkmıştır (Esin, 1976: 80). Safeviler'in atası Şeyh Safi Külliyesi'nden (Erdebil) başlayarak Safevi hükümdarlarının inşa ettirdiği bütün camiler ve külliyelerin kubbeleri, avluları, duvarları içten ve dıştan

“Hatâyi” çinilerle (kâşilerle) kaplanmış şaheserlerdir. Özellikle İsfahan’daki Şah I. Abbas tarafından yaptırılan Şah Abbas cami-İmam Cami-Cuma Cami (1611-1629) ve Şeyh Lütfullah Cami (1615-1619) iç ve dıştan duvarları ve kubbelerini kaplayan hatâyi desenli çinileriyle göz kamaştırırlar. (A.K. 2007) Bu doğudan gelen üslup, Osmanlı devletinin en parlak devrinde, Mimar Sinan’ın (1489-1588) ustalık döneminin eseri Edirne Selimiye camisinde (1575) mühendislik değerleri açısından da doruk noktasına ulaşır. (*Bilindiği gibi Arap-İslâm dünyasında Şam Emevi camisinden Kurtuba-Endülüs camisine kadar süren dörtgen planlı minare ve camiler, uzun beşik çatılı -iki yöne eğimli- ve çok sıralı sütünlüdürler.) (*Çokça dillendirildiğinin aksine Türk cami mimarisi, Ayasofya’dan bağımsız olarak gelişmiştir.)

Tebriz’de “Hatâyi” kumaşlar dokunmuş, Tebriz nigârhanesinde (nakkâşhanesinde, güzel sanatlar atelyesinde) minyatür ve hat sanatının seçkin eserleri yaratılmıştır. Yaratılan Hatâyi desenler halılara ve çinilere uygulanmış, halı ve çinilerle bezeli dini yapılar; görsel bir şölen yerine dönüşmüştür.

5. Hatâyi Süsleme-Desenler-Nakışlar

Önceki satırlarda değindiğim gibi Çin elçisi Wang Ye-Te, (981-984) Uygur-Turfan bölgesinde “çiçekli Uygur kumaşlardan” söz etmiştir (Ligeti, 1991: 248). Mağara tapınakların tavanları çiçeklerle kaplanıyor ve kitabelerle süsleniyordu (Ögel, 1984: 360). Hatâyi veya Hitâi; süslemeler-bezemeler: dokumalarda, kalem işlerinde veya çinilerde kullanılan çiçek (bitki ve hayvan!) motifleri veya birbirine geçmiş spiral dallardaki çiçek motifleri, desenleridir. Bu tür stilize bitkisel motifler, Osmanlı sanatında da “Hatâyi” adıyla tanınmıştır. Osmanlı döneminde bu tür halk ağzında gerçekleşen söz değişimleri “galat-ı meşhur” olarak kabul edilir ve Galat sözlükleri düzenlenirdi. Günümüzde de Türkiye’de stilize çiçek motifleri “Hatâyi” olarak bilinmekte ve kullanılmaktadır.

“Selimi, Hatâi nakşını çeker.”

Mevlâna Ümidi Tehrani, Şah İsmail Hatâyi’nin rakibi ve çağdaşı Yavuz Sultan Selim’in “Hatâyi nakşı çektiğini” şiirine konu ederek, her ikisini bir şiirde buluşturmuştur (Qasımlı, 2002: 106-108).

Şah Abbas’ın saray ressamı Rıza-i Abbas, Hatâyi üslubun doruğunu temsil eder. Yetkin üslubu takipçisi olan birçok sanatçı tarafından benimsenmiştir (Niewöhler,

2007: 526). Günümüz Tahran'ında adına açılmış bir müzede, bu üslubun eserleri sergilenmektedir.

6. Hatâyi Kumaşlar

Hıtay, güzelleri ve ipek ürünleriyle meşhurdur. Burada dokunan kıymetli ipek kumaşlara Hatâyi/ Hıtâi denirdi.

Bir Hatâyî dokuyup kârgêh-i gülşende

Arz ider pâdişeh-i âleme kâlâ lâle

İzzet Ali Paşa (Yeniterzi, 2010; Aypay, 1998: 66)

Yakut el Hamevi, 1213 yılında Tebriz'de dokunan Hatâyi kumaşlardan bahseder. İbnü'l Esir, Moğollar'a verilen hediyeler arasında Hatâyi kumaşlara da işaret eder (1231 yılı) (Aydoğmuşoğlu, 2007: 35, 9, 44). Hatâyi kumaşların şöhreti, Tebriz'i Moğol yıkımından kurtarmış görünüyor. Safevi dönemi günlük yaşamına ait minyatürlerde, giysilerdeki hatâyi yani bitkisel motifler bulunur. Özellikle Şah Abbas'ın hatâyi kumaştan giyimi olağanüstüdür (Bk. Figür 3 ve 11, Canby, 2009).

7. Hatâyi Şiirler

Türk ressamların piri kabul edilen Mani peygamberin Çin'deki nakkâşhanesinde yapıldığı kabul edilen minyatürlerde ki (Gelibolulu Mustafa Ali, 1982: 119-121) Türk, Hıtâ, Çin, Çiğil güzellerinin güzel yüzleri, Çin'le birlikte ele alınır; büt (put), sanem, büt-hâne, kâfir, nigâr, nigâristân, nakş, nakkâş, münâkkaş, suret, tasvir, musavver gibi put ve resimle ilgili kelimeler bir araya getirilir (Yeniterzi, 2010: 309).

“Hatâyi” sözcüğünün anlamı, Klasik Türk Edebiyatı'nda “Tevriye” sanatıyla esnetilmiştir. “Hıtâ-Hıtâi-Hıtây” ve Hıtay'ın “misk kokusu ile de” ünlü “Hoten” şehri, şairlere birkaç anlama gelen şiirler yazmasına sebep olmuştur.

Görsün ol misk gibi çin zülflün

Görmeyenler Hatây ile Hoten'i

Edirne'li Nazmî (Çınar, 2009)

Şah İsmail Safevi’de hem şiirlerinde “Hatâyi” mahlasını kullanmış, hem de “Hatâyi, Hoten, Hıta, Hata” kelimelerini, (bazen bir kaçını) aynı şiirde kullanmıştır.

*Aldın şikeste (kırk-dökük) gönlünü misk’in Hetayi’nin
Çin’dür vefa bulmağı, hub (sevgilisi, güzeli) Hetay olan
Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 34)*

*Ey Hetayi, Şol Hoten Türkü saçının şemmesi (kokusu)
Nâfey-i sabraya saldı, belke müşkü anbarı
(Şah İsmail (İsmailzade, 2004: 34)*

*misk kesesini sahraya-çöle saldı, belki-sanki misk kokusu ambarı-deposu)

Divan şiirinde sevgilinin saçı veya benleri ile çoğu kez siyah renkle birlikte misk-müşg, nâfe, bağır (göğüs, sine), ciger, hûn, âhu, gazâl, Çin, Tâtâr ve Türk-i Hatâ gibi unsurlarla bir arada kullanılır (Yeniterzi, 2010: 313). Saç (zülf), kokulu olarak tahayyül edilir. Saçın şeklinden sonra en çok işlenen güzellik unsuru kokusudur. Saçın “misk” gibi kokması onun tabii hâli gibidir. Saçın miske benzetilmesinin sebebi, hem kokusu hem de rengi yüzündendir (Yeniterzi, 2010). Edebî metinlerde “Hıtâ, Hatâ ve Hoten” şekilleriyle geçen bu kelime özellikle âhû, misk ve nâfe ile birlikte kullanılır. Nâfe, Hıtay ülkesinde Hoten bölgesinde bulunan misk âhûsu denilen hayvanın göbeğinden elde edilir (Eyduran, 2010: 199; Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, 1986: 6/380). Âhû ceylanının sevgilinin benini kıskanması sonucunda içine oturan kanın kurumasıyla misk-in oluştuğu belirtilir (Eyduran, 2010: 200; İpekten, 1990: 205). Aşık, vahşi âhûya benzeyen beni ve saçından ayrı düşünce, bu hasreti gidermek için çöllerde dolaşmaya başlar (Eyduran, 2010: 200; Akyüz vd., 1990: 282). O dönemlerde misk maddesinden suni benlerin yapıldığı, “kalem süsleyicisinin, söz gelininin yüzüne taze miskten -ben-yaptığının” belirtilmesiyle anlaşılmaktadır (Eyduran, 2010: 200).

*Bu Hatâyi yüzini ta gördi ey hub-ı Hotan
Ol Hıta vü Hind ilinde padişah olmuş durur.
Şah İsmail (Temizkan, 2001: 233)*

*Ol Hatâyi’nin kelâmını işitse her zeman
Ol Hotan’la Çin ili, her dem-be-dem berhem düşer.
Şah İsmail (Temizkan, 2001: 232)*

Çin ülkesi bir ülke adı olması yanında “kıvrım” anlamına gelmektedir. Kelime tevriyeli kullanılarak hem ülke hem de sevgilinin zülfü-saçı kastedilmiş olur. Çin, sevgilinin zülfünün bahası-değeri olan ülkelerden biridir. Sevgili tarafından nâfe-i müşk” ile fethedilmiş ve hükmedilmiştir. Aşık, hub-ı Hotan olan sevgilinin yüzünü görmekle Hıta ülkesine padişah olduğunu söyler. Zaten güzel koku olan nâfenin de vatanı bu ülkedir. Şair sevgiliyi “hub-ı Hotan: Hotan’ın güzeli” ve tek” olarak vasıflandırır; bu ifadesinin Hotan ile Çin arasında sıkıntıya sebep olabileceğini belirtir (Temizkan, 2001: 232).

*Neş'e tabsil ettiğin sâgar da senden gamlıdır
Bir dokun bin âb dinle kâse-i fağfurdan
Âli (Yeniterzi, 2010: 310; Çelebioğlu, 1989: 140)*

Çin hakanı olmak; saltanat ve güç sahibi olmayı ifade eder. Çin hakanlarına verilen isim olan “fağfûr” da hem sultan hem de meşhur Çin porselenleri için kullanılır (Yeniterzi, 2010: 310).

8. Şah İsmail Hatâyi'nin, Horasan Hatâyi Türkçesi

İsmailzade'nin işaret ettiği Şah İsmail'in şiirlerinde geçen Horasan Hatâyi dil özellikleri, (İsmailzade 2004: 20) Javanshir'in tezinde ayrıntılı olarak incelenmiştir (Javanshir, 2008: 4-5).

“Araştırmacılar Horasan Türkçesi'ni uzun süre Azerbaycan Türkçesinin bir diyalekti olarak görmüşlerdir. Alman Türkolog G. Dörfer'in çalışmalarından sonra Horasan Türkçesi, Oğuzca dil ailesinde ayrı bir grup olarak değerlendirilmiştir (*Çağatay Türkçesi'nin günümüz Özbek Türkçesi'nin temel özelliği olan fil çekimleri de aynıdır. Dörfer'in ayrı grup tanımlaması zayıftır. “Babek Javanshir- Cevanşir, 30 Nisan 2018 tarihli görüşme notu”).

Horasan-Hatâyi Türkçesi hakkında ilk bilgilerimiz aslen Belhli olan Mevlâna'nın bilinen Türkçe şiirlerine dayanmaktadır. Bu şiirlerde yer alan "ölermen, sorarmen, tilermen, gezermen, yazarmen" gibi şimdiki zaman eylem çekimi özellikleri Oğuz dillerinde yalnızca Horasan Türkçesinde korunmuştur. Şah İsmail Hatâyi'nin şiirleri de kimi Horasan ve Doğu Türkçesi özelliklerini taşımaktadır. Bu özellikler şunlardır:

1. Şah İsmail Divanı'nda sıkça geçen "olurmen, o urmen, çekermen, bilürmen, yaturmen, édermen" eylem çekimleri Horasan Türkçesi özelliğidir.
2. Hatâi'nin dilinde "olmak" anlamında kullanılan eş anlamlı "ol- / bol-" fiillerinin var olması da Horasan Türkçesi özelliklerindedir.
3. Hatâi divanında "nasıl" anlamına gelen "necük" sözcüğünün de sık sık geçmesi Horasan ve Doğu Türkçesi'ne özgü özelliklerindedir.
4. Hatâi divanında belirtme (accusativus) durumu eki olarak kullanılan "-I" ekinin yanı sıra sık sık Doğu Türkçesi'nde de mevcut olan "-nI" belirtme (accusativus) durum eki de kullanılmaktadır (Javanshir, 2008: 4-5)".

9. Hatâyiler, Kime Benzer ?

Çin ve İslâm kaynakları Kara Hitay kurucu hükümdarı Gür Han'dan olumlu bir şekilde bahseder, İbnü'l Esir, onun yakışıklı biri olduğunu, Çin ipeğinden başka elbise giymediğini, gücünü adaletinden aldığını" kaydeder (Özgüdenli, 1994: 85).

Horasan'dan batıya giden en elverişli yollardan birisi, Hazar'ın güneyini takip eden yoldu. Azerbaycan'dan sonra kuzeybatı ve güneybatıya açılan yönlerde hareket etmeden önce Hoy-Urmiye düzlüğü göçerlerin konaklayacağı son düzlüklerdi. Kendilerine güzel bir yurt arayanlar için mükemmel bir yerd. Hamdullah Müstevfi Kazvini (1281-1350) İran'ın batı sınırındaki Hoylular için, "beyaz tenli, Hatai soylu ve iyi suratlı-çehreli bilinip o sebepten Hoy'un İran Türkistan'ı olarak adlandırıldığını" yazar. Şair Nezari-i Kohistani ise Hoylular'ın Hatai Türkleri'nden olduğuna şiirlerinde değinmiştir (Mukaddem, 2010).

Figür 12 : Şah Abbas (1587-1628), kendisinden 600 yıl önce hükümdarlık yapan Hitay-Hatay hükümdarı ile aynı kompozisyonda... Şah Abbas (kırmızı kaftanlı), Gazneliler hükümdarı Sultan Mahmud'la (971-1030) selamlaşıyor (el alıyor- tokalaşiyor)

17. y. y., Muhammed Ali, Rıza Abbasi Museum, Tabran

“Hoy, Hatâi Türklerin çokluğundan Hoten gibi olmuş.”
(Mukaddem, 2010 “Nezari-i Kohistani: Riyahi Ş.1378: 64”)

Kâtip Çelebi de (1609-1657), “Hoy şehri halkı güzel yüzlüdür. Hıtaylılar’a benzer. Bu sebeple Hoy’a, İran Türkistan’ı derler” diyerek, Hamdullah Müstevfi’yi doğrular (Katip Çelebi, 2008: 385-387).

Şah İsmail Hatâyî’nin şiirleri, Safevîler’in Hatâyiler’e benzediğine işaret eder:

*Kırmızı taclu, boz atlu, ağır leşkerlü (askerli), beybetli,
Yusuף Peygamber sıfatlu, Gaziler diyen Şah menem
Hatâi’yem al atluym, sözü şekerden tatluym
Murtaza Ali zatluyem, Gaziler diyen Şah menem
Şah İsmail (Melikoff, 2007: 71)*

10. Minyatürlerde Safevi Hatayi Bağlantısı...

Safevi dönemine ait Muhammed Ali imzalı bir minyatürde (Rajabi vd., 2005: 524), Gazneliler devletinin ünlü hükümdarı Sultan Mahmud (971-1030) ve onun ünlü kulu ve sırdaşı Ayaz, Şah Abbas’la (1571-1629) birlikte. (Bk. Figür: 12) Bilindiği gibi Gazneliler devleti (963-1186) İran’ın doğusuna yani Hıtay ülkesine, (Horasan, Türkistan, Hindistan) hükmeden son büyük imparatorluktu. İslâmi dönem söylencelerinde örneğin Beyanu’l-edyân adlı eserde (yazımı 1092) Mani’nin “Erjeng-i Mani” adlı gayet güzel resimlerle dolu paha biçilmez bir kitabı bulunduğu ve bunun Gazne hazinelerinde korunduğu aktarılır (Yıldırım, 2010-2: 12). Büyük Selçuklu devletinin ünlü veziri Nizamü’l Mülk, bir devletin nasıl yönetileceği hakkında öğütler içeren Siyasetname adlı eserinde, Gazneli Mahmud’un hayatından kesitler paylaşır (Nizamülmülk, 2011). Gazneli Mahmud’un siparişi ile yazılan Firdevsi’nin Şahname’sinde de, Mani’nin Çin’den geldiği ve resim sanatında bir benzerinin olmadığı belirtilir (Yıldırım, 2010-2: 12). İslâmi dönemde minyatürlü kitaplara dönüşen Şahnameler, Mani’nin ve Gazne Sarayının şöhretini perçinlemiş olmalıdır. Unesco’nun, Horasan-Gazneliler devleti başkenti Gazne’yi (2013 Nisan ayında) “İslâm Medeniyeti’nin Merkezi” olarak kabulü ile Gazne medeniyetinin kültürel konumu bir kez daha taçlandırılmıştır.

Günümüzde de Türkiye Türkmenler'i Horasan kökenlerine âtuf yaparlar.

Safeviler, Hatayi geleneğin temsilcisi oldular. Şahnameler'deki minyatürlerde olduğu kadar mimaride, süsleme de, şiirde, tekstilde kısaca güzel sanatların her şubesinde yetkin eserler verdiler.

Hatayi geleneğin yetkin temsilcisi Şah İsmail'in Hatayi mahlâsının, Uygur-Hıta (Hatayi) yüksek kültürünün ve güzel sanatlarının bir yansıması olduğu kuşkusuzdur. İslâm sanatını olağanüstü etkilemiş olan Uygur-Hıta (Hatayi) kültür ve sanatının, İslâm kültür ve sanatının omurgasını oluşturduğuna dair yeni-yeniden bir değerlendirme için Batılı uzmanların himmetini beklemek gerekmiyor.

KAYNAKÇA

- ABBASLI, Mirza (1973). “Şah İsmail Hatayi ve Folklor”. *Azerbaycan Şifahi Halg Edebiyatına Dair Tetkikler*. C. 4. Bakü: Azerbaycan SSR Elimler Akademisi Yay.
- AHMADOV, Shahi (2005). *Azerbaycan'da Şiiğin Yayılma Süreci*. Ankara Üniversitesi, Temel Bilimleri Anabilim Dalı Doktora Tezi, Ankara.
- ASLANOĞLU, İbrahim (1992). *Şah İsmail Hatayi (Divan, Dehname, Nasihatnamen ve Anadolu Hatayileri)*. İstanbul: Der Yay.
- ATALAY, Besim (1992). *Divanü Lügat-it Türk*. Ankara: TDK-TTK Yay.
- AYDOĞMUŞOĞLU, Cahit (2007). *Tarihte Tebriz*. Ankara Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı (Tez), Ankara.
- BARRY, Micheal (2004). *Figurative Art in Medieval İslam (1465-1535)*. Flammarion edition, Paris.
- BARTHOLD, V.V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. Haz. Hakkı Dursun Yıldız. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay.
- BARTHOLD, V.V. (2004). *Orta Asya Türk Tarihi Dersleri (1927)*. Çev. Hüseyin Dağ. Ankara: Çağlar Yay.
- BLAIR, Sheila ve Bloom, Jonathan (2004). “Doğunun İlk İmparatorlukları, Gazneliler ve Guriler”. *İslam Sanatı ve Mimarisi*. Çev. Nurettin El Hüseyini. İstanbul: Literatür Yay.
- BLOOM, Jonathan M. (2001). *Kağda İşlenen Uygurluk-Kağdan Tarihi ve İslam Dünyasına Etkisi, 8.-15. Yüzyıllar*. Çev. Zülal Kılıç. İstanbul: Kitap Yay.
- BÜNYADOV, Teymur (2007). *Azerbaycan Etnografyası*. C. 1. Bakü.
- CAHEN, Claude (1994) *Osmanlılar'dan Önce Anadolu'da Türkler*. Çev. Yıldız Moran.
- CANBY, Sheila (2009). *Shah Abbas and the Remaking of Iran*. 19 February-14 June 2009 British Museum Sergi Kataloğu. Londra.
- ÇÖHCE, Saim (1990). “Dehli (Delhi) Türk Sultanlığı'nın Kurucusu Kutbeddîn Aybeg'in (1206-1210) Hayatı ve Şahsiyeti”. *XI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara 5-9 Eylül 1990). 1-11.
- CÜVEYNİ, Alaaddin Ata Melik (1998). *Tarih-i Cibani Güşâ*. Çev. Mürsel Öztürk. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay.
- ÇINAR, Bekir (2009). “Edirneli Nazmi'nin Türki-i Basit Şiirlerinin Teşbihler Sistemi Açısından Genel Anlayışla Mukayesesi”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Vol. 4/5.
- DİAMOND, Jared (2010). *Tüfeke Mikrop Çelik*. Çev. Ülker İnce. Ankara: Tübitak Yay.
- EBERHARD, Wolfram (1940-1942). “Çin Kaynaklarına Göre Orta ve Garbi Asya Halklarının Medeniyeti”. Çev. Mecdut Mansuroğlu. *İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası*. C: 7-8/1, 125-191.
- EBERHARD, Wolfram (1995). *Çin Tarihi*. Ankara: TTK Yay.
- EBULGAZİ BAHADIR HAN (1996). *Secerei Terakime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Haz. Zuhul Kargı Sönmez. Ankara: Simurg Yay.

- ELİADE, Mircea (1999). *Şamanizm*. Çev. İsmet Birkan. Ankara: İmge Yay.
- EL-ÖMERİ, Şihabeddin b. Fazlullah (2014) *Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım, Mesaliku'l Ebsar*. Çev. D. Ahsen Batur. İstanbul: Selenge Yay.
- ERGİN, Muharrem (1995). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2003). *Orhun Abideleri*. Hisar gazetesi Yay.
- ERGUN, Sadeddin Nüzhet (1956). *Hatayi Divanı - Şah İsmail Safevi: Hayatı ve Nefesleri*. İstanbul: Maarif Kütüphanesi Yay.
- EYDURAN, Aysun (2010). “Klasik Türk Edebiyatında Güzellik Unsuru Olarak Hal/ Şame”. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Vol. 5/3, 177-207.
- FRYE, Richard N. (2009) *Orta Asya Mirası* (çev. Füsün Tayanç, Tunç Tayanç) Arkadaş yay, Ankara 2009, s.228
- GELİBOLULU MUSTAFA ALİ (1982). *Hattatların ve Kitap Sanatçılarının Destanları / Menakıb-ı Hünerveren*. Haz. Müjgan Cunbur. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- GÜRGAN, Mahmut (2013). “İslam Öncesi Dönem Uygur Tıp Metinlerinde Bulunan Hayvansal Drog İsimleri”. *Avrasya Terim Dergisi*. S. 1 (2). 88-94.
- HUMEYMİD, Ali b. Salih (2001). “Karahanlılar ve İslam'ın Yayılışında Gösterdikleri Çabaları”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev. Ali Aksu.
- İBN KESİR (1995). *el-Bidâye ve'n-nihâye / Büyük İslam Tarihi*. Çev. Mehmet Keskin. İstanbul: Çağrı Yay.
- İZGİ, Özkan (1989). *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. Ankara: TTK Yay.
- JAVANSHİR, Babak (Cevanşir Babek) (2008). *Horasan Türkçesi-Hemrah ve Seyyad Han Destanı*. Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Tez), İstanbul.
- KANAR, Mehmet (2010-2011).“Hafız-ı Şirazi'den Gazeller”. *Doğu Edebiyatı Dergisi*. Yıl 3, S. 5, Gazel 82.
- KARADOĞAN, Ahmet (2007). “Kara Kelimesinin Yapısına Dair”. *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*. S. 15. Güz 2007, 117-123.
- KARAKAŞ, Selim (2016). “Orhun Abideleri'nde Teokrazi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdarî Anlayışına Etkileri”. *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Yıl 1, S. 1, 158-199.
- KARAVİT, Caner (2012). *Dun Huang'ın Renkleri-İpek Yolu'na Açılan Büyüklü Kapı-Sergi Kitabı*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Yay.
- KATİP ÇELEBİ (2008). *Cibannüma (1609-1657) - 1732 yılı İbrahim Mütefferika ilaveleriyle*. Çev. O. Koloğlu, M. Kaçar, B. Özukan, vd. İstanbul: Boyut Yay.
- KAZMI, Nuzhat (2009). *İslamic Art, The Past and Present*, Roli Books. New Delhi-İndia.
- KÜÇÜKKALFA, Ahmet (2011). *Şahlar Sufiler Türkmenler*. İstanbul: Esas Yay.
- QASIMLI, M.P. (2002). *Şah İsmayıl Xətəinin poeziyası*. Bakı. (*Mevlana Ümidi Tehranî'nin asıl adı Ercepsdir. 1519-1524 yılları arasında öldüğü tahmin edilmektedir.)
- LİGETİ, L., (1991). *Bilinmeyen İç Asya*. Çev. Sadrettin Karatay. İstanbul: MEB Yay.
- MELİKOFF, İrene (2007). *“Yakın ve Ortadoğu Cemaat-Dışı Oluşumlarında Evrensellik ve Gnostisizm”*. Kırklar Ceminde. Çev. Turan Alptekin). İstanbul: Demos Yay. 145-148.

- MUKADDEM, Alırıza (2010). “Ahi Evren’in Doğduğu Şehir Hoy; Farsça ve Arapça Kaynaklara Göre”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi-The Journal of International Social Research*. Vol. 3 / 10.
- NIEWOHNER, Elke (2007). “(Safevi) Beşeme Sanatları” *İslam Sanatı ve Mimarisi*. İstanbul: Literatür Yay.
- NİZAMÜLMÜLK (2011). *Siyasetname*. Çev. Mehmet Taha Ayar. İstanbul. İş Bankası Kültür Yayınları.
- ÖGEL, Bahaeddin, 1984. *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*. Ankara: TTK yay.
- ÖGEL, Bahaeddin, 1992. *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. C. I.
- ÖZGÜDENLİ (Özkuzugüdenli) (1994). *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaçlar, Katavan Savaşı*. Marmara Üniversitesi Tarih Ana Bilim Dalı (Tez) İstanbul.
- ÖZGÜDENLİ (Özkuzugüdenli), Osman G. (2003). “Batı İran ve Azerbaycan Tahriri Hakkında Osmanlı Kayıtları: Coğrafi ve İdari Taksimat”. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*. C. 22, S. 34, 83-106.
- RAJABİ, Muhammed Ali (2005). *Masterpieces of Persian Painting, Tebran Museum of Contemporary Art*, Tahran.
- ROUX, J. Paul (2006). *Orta Asya, Tarih ve Uygarlık*. Çev. Lale Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- ROUX, J. Paul (2008). *Türklerin Tarihi*. Çev. Aykut Kazancıgil ve Lale Arslan. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- RUDOLPH, Kurt (2002). “Maniheizm”. *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. Çev. Mustafa Bıyık. 2002 / I, 378-393.
- SÖYLEMEZ, M. Mahfuz (2003). *Bilimin Yitike Şehri Cündişapur*. Ankara: Araştırma Yay.
- TEMİZKAN, Mehmet (2001). *Hatayi'nin Şiir Dünyası*. Ege Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Ana Bilim Dalı (Tez) İzmir 2001.
- TOKUDA, Hisaji, 2010. *Uygur-Çin Ticari İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9. Yüzyıllarda)*, Ankara Üniversitesi, Tarih Ana Bilim Dalı (Tez), Ankara.
- TÜRK, Vahit ve Ulukan, Özhan (2014). “Kutadgu Bilig'deki sanı Edatı Üzerine”. *Bilig Dergisi*. Güz sayısı.
- WIESEHOFER, Josef (2002). *Antik Pers Tarihi*. Çev. Mehmet Ali İnci. İstanbul: Telos Yayıncılık.
- YENİTERZİ, Emine (2010). “Klasik Türk Şiirinde Ülke ve Şehirlerin Meşhur Özellikleri”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi (The Journal of International Social Research)*. C. 3, S. 15, 301-334.
- YILDIRIM, Nimet (2012). “Eski İran'da Dinler ve Dinsel İnanışlar-II”. *Doğu Araştırmaları Dergisi*. 2012-6, S. 6, 5-26.

İnternet:

http://www.columbia.edu/itc/mealac/pritchett/00routesdata/1500_1599/humayun/shahtahmasp/shahtahmasp.html (15.04.2018)

<http://www.en.unesco.org/silkroad/silk-road-institutions/berlin-brandenburg-academy-sciences-and-humanities/> (13.02.2017)

